

T. Parfitt, The Road to Redemption: The Jews of the Yemen 1900-1950

Review by: בת-ציון עראקי קלורמן

Zion / ציון, Vol. (תשנ"ז), חוברת א (סב), pp. 94-98

Published by: [Historical Society of Israel/](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70042709>

Accessed: 01/12/2011 14:44

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

ספרו של טיודור פרפיט מצטרף לשורה של מחקרים העוסקים בתולדותיהם ובתרבותם של יהודי תימן.¹ הוא מתמקד בנושא שעדיין לא נחקר באופן שיטתי, ההיסטוריה של יהודי תימן במאה העשרים. הספר משוחרר מהרומנטיקה שאפיינה את כתיבתם של חוקרים יהודים שלא מיוצאי תימן ומחאפולוגטיקה של כמה מהחבורים של חוקרים יוצאי תימן. כתיבתו של פרפיט, המעיד על עצמו שהוא פרוטסטנט בריטי, מלווה בסימפטיה לגורלם ולסבלם של מושאי מחקרו.

פרפיט החל בכתיבת הספר על פי בקשת רובין גילברט, ששהה בעדן בשנות החמישים ועבד במחנה גאולה, מחנה המעבר שהוקם בתחומי המושבה הבריטית כדי לשכן את העולים מתימן עד הטסתם לישראל. גילברט העמיד לרשות פרפיט את התשתית הראשונית למחקר: ארכיון פרטי הכולל מאות מכתבים של יהודי תימן, מסמכים הקשורים בניחול מחנה גאולה וביחסים עם הרשויות הבריטיות, וכן את רשימותיו האישיות ואת יומניו של מקס לפידס, מי שהיה מנהל המחנה מטעם הג'וינט מנובמבר 1949 ועד לחיסולו של מחנה גאולה בספטמבר 1950.

הספר פותח בדיון בתולדותיהם של יהודי תימן מראשיתם ועד המאה העשרים. השאלה ממתי ישבו יהודים בתימן העסיקה את יהודי תימן עצמם ואת המחקר המודרני והתשובה עדיין לא התבררה סופית. פרפיט סוקר את המסורות והעדות ההיסטוריות המוכרות לגבי קיומו של יישוב יהודי בתימן בימי בית ראשון,² בתקופת בית שני, ולאחר חורבן הבית,³ ומתייחס לשאלת מוצאם של יהודי תימן.⁴ בניגוד לדעה הרווחת במחקר, פרפיט מביא את ממצאיהם של מחקרים בגנטיקה, שהראו קירבה רבה במאפיינים הגנטיים של יהודים יוצאי תימן ושל ערביי תימן, ורואה בהם הוכחה היסטורית לכך שמוצאם של יהודי תימן הינו משבטי דרום ערב שהתגיירו.⁵ אף שתוצאות המחקרים בגנטיקה חשובים ומעניינים, נראה לי שבהעדר ממצאים נוספים מתחומי מחקר אחרים מוקדם להסיק מכך מסקנה חד משמעית, כפי שעושה המחבר.

- 1 ראה למשל באוסף מאמריו של ש"ד גויטיין, התימנים: היסטוריה, סדרי חברה, חיי רוח, בעריכת מ' בן-ששון, ירושלים תשמ"ג; י' רצהבי, במעגלות תימן: מבחר מחקרים בתרבות יהודי תימן, תל-אביב תשמ"ח; י' ניני, תימן וציון: הרקע המדיני החברתי והרוחני לעליות הראשונות מתימן, ירושלים תשמ"ב; נ' דרויאן, באין מרבד קסמים: עולי תימן בארץ-ישראל תרמ"ב-תרע"ד 1881–1914, ירושלים תשמ"ב; י' טובי, הקהילה התימנית בירושלים תרמ"א-תרפ"א (1881–1921), ירושלים תשנ"ד; נ"ב גמליאלי, אהבת תימן: השירה העממית התימנית שירת הנשים, תל-אביב תשנ"ו; ב' עראקי קלורמן, משיחות ומשיחים – יהודי תימן במאה ה'ט, תל-אביב 1995.
- 2 מרבית מסורות אלה קשורות באגדה על קשרים בין יהודי תימן לעזרא הסופר. ראה, למשל: ר' שלמה העדני בהקדמתו למלאכת שלמה: פירוש על המשנה, ששה סדרי משנה עם חמישים ואחת תוספות, ירושלים תש"ך; ע' קרח, סערת תימן, בעריכת ש' גרידי, ירושלים תש"ד, עמ' ג.
- 3 על תקופת הבית השני ולאחריה, ראה למשל: ר' דיגן, 'כתובת מתימן על כ"ד משמרות-הכהנים', תרביץ, מב (תשל"ג), עמ' 302–303; ח"ז הירשברג, ישראל בערב, תל-אביב תשי"ז, עמ' 53–57.
- 4 ראה למשל: ש"ד גויטיין, 'בית המלוכה היהודי בתימן', התימנים (לעיל, הערה 1), עמ' 340–344.
- 5 הנחה זו עוררה את זעמם של חוקרים רבים מיוצאי תימן. ראה: פרפיט, עמ' 9; ולאחרונה: א' יצחק, 'מה הגנטיקאים רוצים לספר לנו – תגובה', תהודה, 16 (תשנ"ז), עמ' 85–86.

פרפיט סוקר את הידוע על תולדות יהודי תימן בתקופה האסלאמית, תחת השושלות האסלאמיות השונות, ומציין את הכיבוש העות'מני של תימן בשנת 1872 כאירוע החשוב ביותר בחיי היהודים בתקופה המודרנית וקראשית התהליך שערער את הבידוד היחסי שאפיין את תימן במשך מאות שנים. לצד הכיבוש העות'מני מוסיף פרפיט את השפעתה של האימפריה הבריטית, ששלטה בעדן החל בשנת 1839, ואת הפיכתה של עיר הנמל למרכז חשוב, שקישר את יהודי תימן עם קהילות אחרות, באימפריה העות'מנית ומחוצה לה. שני האירועים הללו היו הגורמים העיקריים לתהליך חדירתם של מוצרים מערביים מודרניים לתימן, ולהכנסת השיטה הכלכלית המערבית לארץ זו. לכך נוספה מדיניותו של אמאם יחיא (1918–1948), ואלה הכוחות שלפי פרפיט השפיעו ביותר על חיי היהודים במאה העשרים. בספרו הוא מציג באופן ברור יותר מאשר בעבר את היהודים כאחד היסודות בחברה התימנית שחיהם השתנו בעקבות התהליכים והשינויים שעברו על החברה בכלל.

בפרק החמישי, 'חוק ומנהג', פרפיט מבחין בין השפעת תהליכים אלה על יהודי צנעא ושאר הערים שבהן ישבו נציגי השלטון האמאמי, לבין רוב יהודי תימן, שהתגוררו בעיירות קטנות ובכפרים ברחבי הארץ, מרביתם תחת השפעת השבטים התימניים, שסירבו לקבל את שלטונו הישיר של האמאם. פרפיט מראה כמה וכמה הבדלים בין שני אזורי שליטה אלה, במיוחד בנוגע לאכיפת הגבלות השריעה, שהיתה קפדנית יותר בערים. ואולם, בבואו לדון בהשפעת המודרניזציה אבחנתו אינה ברורה דיה ולעיתים משתלט על הדיון הנרטיב העירוני.⁶

חיהם של יהודי תימן תחת שלטונו של אמאם יחיא זוכים לדיון מיוחד בספר. לדברי פרפיט, בשנות העשרים תיקן האמאם תקנות שונות, שכתוצאה מהן שינו היהודים את תפיסתם לגבי מקומם בחברה התימנית והשתנו יחסיהם עם שכניהם המוסלמים. מכל מקום, פרפיט מזכיר בהקשר זה תקנה אחת בלבד, זו הידועה במקורות יהודיים כ'גזירת היתומים' – התקנה שחיבה את המדינה לאסלם כל ילד יהודי ששני הוריו מתו עליו בעודו קטין. חוק אסלום היתומים היה ידוע כבר במאה ה'ט'; הוא בוטל בידי העות'מנים, אבל שב לתוקפו עם יציאתם והחזרת השריעה הזידית כחוקה הבלעדית של המדינה. פרפיט מקבל את האבחנה שיישום גזירת היתומים לא היה אחיד, והיא יושמה באופן קפדני יותר בשנות העשרים; בהרבה מקומות היא נדחקה לגמרי בפני המנהג העתיק, שנשמר באזוריה הכפריים של תימן.⁷

אף שניתן היה לצפות לביקורת מצד היהודים כלפי אמאם יחיא מחדש הגזירה, כותבי הקורות ורושמי הזיכרונות מיהודי תימן מספרים בשבחו של האמאם ומתארים את שלטונו כשלטון של צדק וחסד. פרפיט ער לסתירה זו ורואה בה 'פסיכולוגיה של הנרדפים, שהפריזו בחשיבותו של כל מעשה צדק והטילו רשת של שכחה על הרדיפות, שאחרי הכל היו מאפיין בנאלי וקבוע של חיי היומיום' (עמ' 83). ואולם העדויות הרבות הידועות במחקר, המשרטטות את דמותו של אמאם יחיא כמגן היהודים וכמי שדואג לבטחון רכושם ונפשם, מותירות את הסברו של פרפיט חסר. נראה אפוא,

6 לעניין זה נציין, שחקר תימן הרבה לעסוק ביהודי צנעא עד שלעיתים דומה שישנה זהות בין 'יהודי תימן' ליהודי הבירה וסביבותיה, ובכך כאילו מקיפים האחרונים את תולדות יהודי תימן ככלל. ראה למשל: י' טובי, יהודי תימן במאה ה'ט': תולדות ומקורות, תל אביב תשל"ז; ניני (לעיל, הערה 1).

7 ראה: ב' עראקי קלורמן, 'אסלום בכח של יתומים בתימן – תגובת היהודים ודפוסי התנהגות של מוסלמים', פעמים, 62 (תשנ"ה), עמ' 108.

שהאמאם יחיא שמר מצד אחד על היהודים מפני מעשי עושה, ומצד שני הקפיד לקיים את ההגבלות המפלות אותם, כלומר, פעל על פי החוק.⁸ כך, לדוגמה, בעניין אסלום היתומים ידעו היהודים שהאמאם פועל על פי החוק ואין הוא להוט לאכוף חוק זה. עמרם קורת, מרכביה האחרונים של קהילת צנעא, מתאר את עמדת האמאם: 'נתנהג בקרירות, דהיינו, שלא לחפש ולדקדק, אך מי שנתפש כבר ניצוד...'⁹ 'הרדיפות', שלדברי פרפיט היו חלק משגרת חייהם של יהודי תימן, נבעו למעשה מהגדרת מעמדם המשפטי כד'מים, בני חסות, שאינם אורחים שווי זכויות. הקשיים העיקריים של יהודי תימן היו העוני והדלות של הארץ, שהוחמרו מדי פעם בפעם כתוצאה ממכות טבע, כגון מגפות ובצורת. מקשיים אלה סבלה האוכלוסייה כולה ויהודי הארץ בפרט.¹⁰ לפיכך קשה לקבל את מסקנתו של המחבר, שכתוצאה ממדיניותו של אמאם יחיא כלפי היהודים הם שינו את תפיסתם לגבי מקומם בחברה התימנית. נכון יהיה לומר, שאם משהו השתנה בתודעתם של יהודי תימן, הרי מקורו לאו דווקא בהתפתחויות פנימיות, אלא בידיעות שהגיעו אליהם מחוץ לארץ על האפשרות לחיות חיים יהודיים כאזרחים שווי זכויות. פרפיט גם עוסק בכלכלה. הוא מתאר באופן שיטתי ומתועד היטב את כלכלת תימן ואת מקומם של היהודים בה, מסביר את משמעות חזירת המודרניזציה ומראה כיצד התערער בסוף שנות הארבעים מעמדם של היהודים בכלכלת הארץ. היהודים, בעיקר בתימן התיכונה, היו ברובם בעלי מלאכה ומיעוטם סוחרים קטנים ובינוניים, ועל כן נפגעו מכניסת מוצרים מתועשים מחוץ לתימן ומן ההלאמה של כמה מענפי התעשייה והמסחר. כך, דרך משל, יצוא הקפה, שבו עסקו יהודים, הפך להיות מונופול ממשלתי. השלטונות הקימו בתי חרושת לטקסטיל ולייצור סבון וחדרו לתחומים נוספים שבהם פעלו יהודי צנעא, כמו טחנות לטחינת קפה וקמח וחברה להובלות ברכב ממונע.

פרפיט סוקר את תהליך יציאתם של יהודי תימן בשנות השלושים והארבעים לארץ ישראל דרך עדן (פרקים ז-ט). אלה יצאו למרות איסור היציאה שהטיל האמאם, לפי דרישת מנהיגי הערבים הפלסטינאים, במיוחד לאחר ביקור המופתי של ירושלים בתימן בשנת 1934. מספרם של היוצאים עלה במידה רבה על מספר רשיונות העלייה שהונפקו ליהודי תימן, והם נאלצו להמתין בעדן לרשיון העלייה בתנאי חיים קשים עד מאוד. במהרה הפך זרם הנכנסים אל המושבה לבעיה לא רק לממתינים ולקהילת יהודי עדן, שנאלצה לסייע להם במידת יכולתה, אלא גם לשלטונות הבריטים. האחרונים, שבשל מדיניותם במזרח התיכון היו מעוניינים לעצור את העלייה לארץ ישראל, ובכלל זה של יהודים מתימן, תגברו את המחסומים וניסו למנוע את זרם הבאים לתוך הפרוטקטורט.

המחבר מתאר את מעורבות הג'יינט בעליות בשנות הארבעים ואת הסכמתם של השלטונות הבריטים להקמת מתנה מעבר, שיטפל באלפי הפליטים שהגיעו לעדן במהלך מלחמת העולם השנייה. אירועים אלה מתוארים על רקע התמורות שחלו בחייהם של יהודי עדן והמתיחות הגוברת והולכת בינם לבין ערביי הארץ כתוצאה מהסכסוך בארץ ישראל. המתיחות הגיעה לשיאה בדצמבר 1947, מיד לאחר

8 ראה למשל: קרח (לעיל, הערה 2), עמ' עט-פא; א' טביב, שבי תימן, תל אביב תרצ"ב, עמ' 41-46; מ' צדוק, יהודי תימן: תולדותיהם וארחות חייהם, תל אביב 1983, עמ' 111; י' חבשוש, משפחת חבשוש, א. תל-אביב התשמ"ז; ש' גמליאל, היהודים והמלך, א. ירושלים תשמ"ז, עמ' 22-28; י' צובירי, מצנעא עד ציון, קריית אונו תשנ"ב, עמ' 80.

9 קרח (לעיל, הערה 2), עמ' קנז.
10 למשל: ג"ב גמליאל, חביון תימן, רמלה 1983, עמ' 13.

פרסום תוכנית החלוקה, בהתנפלויות על הרובע היהודי בעדן ועל יהודים בעיירה שיח' עות'מאן. שמונים יהודים נהרגו, רבים נפצעו, ורכוש יהודי נהרס.¹¹

המשכו של הספר (פרקים י-טו) מציע דיון נרחב ומרתק בקורות העלייה ההמונית בשנים 1948-1950, שכמעט הביאה לחיסולה של הקהילה היהודית בתימן. לפי דעת המחבר, מאורעות המפתח שהובילו לעלייה ההמונית היו: הקמתה של מדינת ישראל, הרצח של אמאם יחיא (פברואר 1948), ההתר שפרסם אמאם אחמד ליהודים לצאת מתימן בהמוניהם, ושיתוף הפעולה המלא עם השלטונות הבריטים בעדן. פרפיט מדגיש את העניין האחרון בניגוד לטענותיהם של חוגים יהודיים שונים, שביקרו קשות את המדיניות הבריטית והאשימו את ממשלת עדן בפניות אנטי יהודיות. כותבים אחרים תלו בבריטים את כל מכשולי העלייה מתימן לארץ ישראל,¹² ולכל היותר טענו שהם לא הפריעו לעליית מרבד הקסמים (כפי יוצא תימן: 'על כנפי נשרים').¹³ לעומתם מוכיח פרפיט, שבשנים 1948-1950 הגישו הבריטים סיוע ממשי למפעל העלייה, 'שכלל העברת מידע מדיעניני, סיוע צבאי ועזרה לוגיסטית' (עמ' 178). במקביל מתאר המחבר את דאגתם של השלטונות הבריטים מן הפעילות המתמשכת במחנה 'גאולה'. סידורי הטיסה שארגן הג'וינט לא ענו על קצב זרימת העולים, והשלטונות חששו מתגובת ערביי המקום מנוכחות ממושכת של יהודים בעדן בדרכם לישראל. לכן הם הפעילו לחץ בלתי פוסק על הג'וינט ועל ישראל להחיש את קצב הטסת העולים. בספטמבר 1949 איבדו הבריטים את סבלנותם ולמשך כשלושה שבועות סגרו את הגבול למעבר של יהודים. אף לאחר מכן הם המשיכו לאיים בסגירת הגבול אם לא יוחש קצב יציאת העולים, ודרשו לפנות את מחנה גאולה בינואר 1950, כפי שהבטיחו נציגי הג'וינט, אף שיהודים עדיין היו בדרכים המובילות מתימן לעדן. בסופו של דבר התברר, שלמרות חששותיהם של הבריטים, הטסת עשרות אלפי היהודים מעדן לישראל לא נִתְקַלה בהתנגדותם של ערביי עדן ולא עוררה מחאות אנטי בריטיות בארצות ערב (עמ' 281).

תשומת לב רבה מקדיש המחבר לתיאור הנעשה במחנה המעבר 'גאולה ב' (חאשד), מחנה חדש, שנבנה ביולי 1949 במקום מחנה חאשד הישן, שפורק על פי דרישת הבריטים. המחנה קלט את העולים שהגיעו תשושים מהדרך הרגלית הארוכה. רבים באו למחנה במצב של תת־תזונה, מחלות עיניים ומחלות אחרות. בספטמבר 1949 הכיל המחנה, שתוכנן מלכתחילה לאלף בני אדם לכל היותר, כעשרת אלפים איש. כל אלה הצטופפו בתנאים סניטריים לקויים, תוך מחסור בכוח אדם סיעודי ובאנשי מינהל. הצוות הניהולי התייחס לעולים בתקיפות ובגסות, והיו מקרים של הכאת עולים כדי להשליט סדר במחנה (עמ' 175). מינוי של היהודי האמריקאי מקס לפידס בנובמבר 1949 כמנהל מחנה גאולה היה, לדברי המחבר, נקודת מפנה, הן לניהול תקין יותר של המחנה והן להצלחת מבצע הטסת העולים. אישיותו של לפידס וכישרון הניהול שלו הביאו לשיתוף פעולה מצד היהודים ששהו במחנה וכן ליחסי עבודה תקינים עם הבריטים. ואכן, השלטונות הבריטים התיירו פתיחת מחנה מעבר נוסף, שצויד ואורגן טוב יותר לקבלת הבאים בשעריי. מחנה גאולה פעל עד תום מבצע 'מרבד הקסמים' בספטמבר 1950.

11 נושא זה טופל בהרחבה – אם כי לא הובא בספרו של פרפיט – אצל: R. Ahroni, *The Jews of the Crown Colony of Aden: History, Culture, and Ethnic Relations*, Leiden 1994, pp. 209–229.

12 ראה למשל: שם, עמ' 229–233; ח' צדוק, משא תימן 1946–1951, תל אביב תשמ"ה, עמ' 84–85.

13 ראה: ג"ב גמליאלי, תימן ומחנה גאולה, תל־אביב תשכ"ו, עמ' 296.

במבצע זה עלו לישראל, החל ביוני 1949, כארבעים ושניים אלף מיהודי תימן (ומדצמבר 1948 – כחמישים אלף איש).

הדיון בעליית 1948–1950 נשען בעיקרו על ארכיון גילברט ועל מסמכים רשמיים של השלטונות הבריטיים. התמונה המצטיירת מבליטה יתר על המידה עניינים הנדונים בארכיון זה, כמו למשל מקומו של לפידס, שתפקידו הדרמטי בשינוי סדרי המחנה אינו מופיע במקומות אחרים.¹⁴ המחבר השתמש גם במסמכי הארכיון הציוני המרכזי, לרוב מתוך חטיבת הסוכנות, אך לא עשה שימוש במסמכים מחטיבות נוספות, המציעים נקודות מבט אחרות ורבים נוספים להבנת עלייה זו. זאת ועוד, פרקים אלה מתארים את העלייה כרצף של אירועים ואין בהם הצגה טיפולוגית של עניינים שבאמצעותם ניתן היה להנהיר בעיות מרכזיות, כגון בריאות, חינוך, ויחסם של עובדי הג'וינט לעולים. הספר תורם תרומה של ממש להבנת תולדותיהם של יהודי תימן במאה העשרים ובמיוחד קורות העלייה ההמונית לישראל, ואין בהשגותי כדי להפחית ממנה. החידושים שבספר מצויים הן בפרטי הדיון והן בבחינת ההיסטוריה של היהודים בתימן על רקע התמורות החברתיות, הכלכליות והפוליטיות של תימן, ושזירת כל אלה בתוך התנאים הבינלאומיים המשתנים.

בת-ציון עראקי קלורמן

14 כך אצל גמליאלי, שם, וכן אצל י' צדוק בזיכרונותיו כשליח במחנה גאולה, בסערות תימן, תל-אביב תשט"ז.